

Şərqi slavyan dillərində Azərbaycan türkcəsindən keçmiş sözlər

*Minaxanım Nuriyeva Təkləli*¹

XÜLASƏ

Türk dillərinin mədəni, inzibati, hərbi, gündəlik və dövlətçilik sahələri ilə bağlı zəngin leksikası Şərqi slavyan dillərində, xüsusən də rus dilindəki türk elementlərinin zənginləşməsi üçün mühüm bir mənbə olmuşdur. Nəticədə, türk dillərindən alınan sözlərin böyük əksəriyyəti rus dilində əsas mövqə qazanmış və zəruri leksik vahidlərə çevrilmişdir. Həmin sözlər silsiləsinə digər Qafqaz xalqlarından keçmə sözləri əlavə etməklə bu mənzərəni daha da zənginləşdirə bilərik. Tədqiqat prosesində yaradıcılıq yolları Qafqazdan, o cümlədən Azərbaycandan keçən və fəaliyyətləri Qafqaz ölkələri ilə sıx bağlı olan Puşkin, Qriboyedov, Lermontov, Polejaye, Polonski, Bestujev-Marlinski, Lev Tolstoy kimi yazıçıların əsərlərinin dili üzrə apardığımız müşahidələr uğurlu nəticələr vermişdir. Onların xüsusən Qafqaz mövzulu əsərlərində aşkar etdiyimiz Azərbaycan türkcəsinə məxsus yerli sözlər Qafqaz xalqlarının həyatını, məişətini, insanların bütün xarakterik xüsusiyyətləri ilə əks etdirir.

AÇAR SÖZLƏR

Qafqaz, Azərbaycan türkcəsi, türk dilləri, dil mübadiləsi

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 12.03.2025

Qəbul edilib: 05.05.2025

¹ Filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan. <https://orcid.org/0000-0002-4985-8134> | proftomris@gmail.com

Words from Azerbaijani Turkish in Eastern Slavic Languages

***Minakhanim Nuriyeva Taklali*¹**

ABSTRACT

The rich lexicon of the Turkic languages related to cultural, administrative, military, everyday and state spheres has been an important source for the enrichment of Turkic elements in the East Slavic languages, especially in the Russian language. As a result, the vast majority of words borrowed from the Turkic languages have gained a fundamental position in the Russian language and have become necessary lexical units. We can further enrich and make this picture sustainable by adding words from other Caucasian peoples to this series of words. During the research process, our observations on the language of the works of writers such as Pushkin, Griboyedov, Lermontov, Polezhayev, Polonsky, Bestuzhev-Marlinsky, Lev Tolstoy, whose creative paths passed through the Caucasus, including Azerbaijan, and whose activities were closely related to the Caucasian countries, yielded successful results. The local words specific to Azerbaijani Turkic that we discovered in their works, especially in works on the Caucasus theme, reflect the life, everyday life, and people of the Caucasian peoples with all their characteristic features.

KEYWORDS

Caucasus, Azerbaijani turkish, Turkic languages, language exchange

ARTICLE HISTORY

Received: 12.03.2025

Accepted: 05.05.2025

¹ Doctor of Philological Sciences, Professor, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan. <https://orcid.org/0000-0002-4985-8134> | proftomris@gmail.com

Giriş

Qədim tarixə malik olan və beş tarixi mərhələdə gerçəkləşən rus və türk dillərinin qarşılıqlı fəaliyyəti, xüsusilə XVI–XIX əsrlərdəki rus müstəmləkəçiliyi dövründə mühüm bir mərhələni təşkil edirdi. Bu dövr ərzində keçmiş Kazan, Həştərxan, Sibir, Kırım xanlıqları və Orta Asiya ilə yanaşı, Qafqaz xalqlarının da idarə olunması Rusiyaya həvalə edildi. Beləliklə, bu dövr, əsasən, türk xalqlarının və onların dillərinin formalaşması ilə yanaşı, Şərqi slavyan xalqlarının, eləcə də onların dillərinin qarşılıqlı fəaliyyəti ilə xarakterizə olunur. Bu əlaqələr XX əsrdən başlayaraq, yeni sosial şərtlər və onların qarşılıqlı münasibətlərindəki dəyişikliklərlə zənginləşərək günümüzədək davam etməkdədir. Türk və Şərqi slavyan xalqlarının tarixi, iqtisadi, etnoqrafik və coğrafi sahələrdəki mürəkkəb əlaqələri həmçinin Azərbaycan mühitindən keçən türk leksik vahidlər vasitəsilə bir daha nümayiş olunur. Rus dilində əsrlər ərzində istifadə olunan türk mənşəli sözlər, xüsusilə də Qafqaz yolu ilə Azərbaycandan keçən türk sözləri ilə daha da zənginləşmişdir. Nəticədə, Qafqazın türk mədəniyyəti, etnoqrafik xüsusiyyətləri və yerli sözlər rus ictimaiyyətinə çatdırılır. Bu proses Azərbaycan türkləri ilə yanaşı, Qafqazın digər türksoylu xalqlarının mədəniyyəti, tarixi və dilləri ilə daha dərinlən tanışlıq üçün bir zəmin yaratmışdır.

Metodlar

Məqalədə təsviri və müqayisəli metodlardan, eləcə də müasir linqvistik təhlil üsullarından istifadə olunmuşdur.

Nəticələr

Qafqaz ölkələrinə, o cümlədən, Azərbaycana gələn və bu diyarların füsunkar, ekzotik gözəlliyinə valeh olan, onların mərd və qəhrəman xalqını sevən, bu ölkələrdə ümumiyyətlə vasitəsi olan türkcəni müəyyən dərəcədə öyrənən görkəmli rus yazıçıların – (İvan Bunin, Puşkin, Bestujev-Marlinski, Lermontov, Veltman, Tolstoy, Kuprin, Polejaye və başqalarının) əsərləri üzrə toplanmış zəngin bədii faktlar həmin ölkələri bir çox mühüm cəhətləri ilə səciyyələndirən və dəyərli milli xüsusiyyətləri təsvir edən lüğəvi vahidlərdir. Bu lüğəvi vahidlərin əksəriyyəti həmin yazıçıların ədəbi-bədii əsərləri vasitəsilə rus dilinə keçmiş və anlaşıqlı sözlərə çevrilmişdir. Məsələn, *papaxa*, *kaymak*, *raxat-lukum*, *vizir*, *toy (toplantı)*, *aka*, *suçuk*, *araka*, *şandal (şamdan)*, *bayram*, *tuzluk*, *bek*, *çixir*, *kourma*, *xabar*, *delibaş...* və s.

bu kimi sözlər rus dilində sabitləşmiş, artıq ilkin vaxtlardakı ekzotik səciyyələrini itirmişlər.

Müzakirə

Qafqaz ölkələrinin Rusiya idarəsinə keçməsilə başlanan yeni dövr, əslində, böyük və fərqli bir epoxanın başlanğıcı idi. Belə ki, Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın Rusiya tərəfindən istilasına bu xalqların tarixində yeni müstəmləkə xarakterli bir həyata – epoxaya daxil olmağı ilə yanaşı, digər tərəfdən bu yaxınlaşma Qafqaz xalqlarının iqtisadi, ictimai və mədəni həyatında xüsusi bir oyanmaya səbəb oldu (Bagretion-Mukhraneli, 2016, s. 6). Bu dövrdə ən güclü təzahür edən və parlaq boyalarla gözə çarpan yeni münasibətlər və inkişafda olan rus mədəniyyəti ilə tanışlıq idi. V. Q. Belinski əsərlərində qeyd edir ki, “Qafqaz elə bil istedadların beşiyi, rus şairlərinin şeir ilahələrinin ilhamvericisi, onların poetik vətənləri olmaq üçün yaranmışdı” (Belinskiy, 1974, s. 113).

Bu baxımdan, A. P. Çexov 9 oktyabr 1888-ci ildə yazıçı Dmitri Vasilyeviç Qriqoroviçə yazdığı məktubda qeyd edirdi: “Yayı mən xarüqülədə keçirdim. Kırma, Batuma və Bakıya getdim... Əgər mən Qafqazda yaşasaydım, orada ancaq nağıllar yazardım. Ecəzkar ölkədir” (Nuriyeva, Təkləli, 2010, s. 32).

Rus ədəbiyyatında Şərqə maraq, türk aləminə heyranlıq qədim tarixi ənənəyə malikdir: “Şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində Şərq motivləri ilə qarşılaşmamız heç də təsadüfi deyil. Həqiqətən, Şamaxı şahzadəsinin zərxara ipəyi, geyimi və xarakteri ilə rus xalq mahnılarında qarşılaşmaq mümkündür” (Əl-Abbəs, 1998, s. 12).

Bunlarla yanaşı, qabaqcıl rus mədəniyyəti ilə yaxınlıq Qafqaz ölkələrində müxtəlif elmlərin sürətli inkişafına da təkan vermişdir. Rus alimlərinin təşəbbüsü ilə nəşr olunan “Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа” (СМОМПК) məcmuəsi rus ziyalıların Qafqazla tanışlığına şərait yaratmışdı. Məlum olduğu kimi, orta əsrlərdə də Azərbaycan türkcəsi Qafqaz xalqlarının anladığı və istifadə etdiyi bir dil olmuşdur. Buna görə də XIX əsrin əvvəllərində rus ziyalıların qarşılaşdığı mühitin ünsiyyət dili türkcə olmuşdur. Rus ziyalıların tanış olduğu türk dünyası onların bədii təfəkküründə yeni, fərqli duyğular oyandırdı.

Əslində, rus üsul-idarəsinin Qafqazda bərqərar olduğu illərdən də əvvəl türk dilinin (xüsusilə, Azərbaycan türkcəsinin) ümumanlaşma vasitəsi olması qədim tarixə malikdir. Professor Tofiq Hacıyevin yazdığına görə, Azərbaycan dilinin Qafqazda, ümumən Yaxın Şərqdə kütləvi ünsiyyət dili və şöhrəti XIII əsrdən təsdiq

olunur... Hətta qonşu dillərə ərəb və fars sözləri Azərbaycan dili vasitəsilə keçimişdir (Hacıyev, 2012, s. 14). Qeyd etdiyimiz kimi, türkcə (xüsusilə Azərbaycan türkcəsi) hər zaman Qafqazın müştərək dili olmuş və demək olar ki, yeganə anlaşıma vasitəsi kimi istifadə edilmişdir.

Tarixçi Leo (əsl adı Babaxanyan Arakel Qriqoryeviç (1860–1932)) “Erməni tarixi” kitabında yazır: “Türk dili nağıllarda, nəğmələrdə təsvir olunan həyatı ifadə etmək üçün erməni xalq ağızlarından daha səlis, daha ifadəli və daha zəngindir” (Seyidov, 1954, s. 59). Keçən əsrlərdə canişinliyin mərkəzi olan Tiflis şəhəri Şərq mədəniyyətinin parlaq təzahürlərini, türkcənin nəzərəcarpacaq üstünlüklərini əks etdirən mədəni-inzibati bir paytaxt idi: XVIII əsrdə Tiflisdə yaşamış erməni şairi Sayat Nova və bir çox erməni şairlərinin (onların sayı 375 nəfərdən çoxdur) türkcə əlyazmaları Tiflisin yerli tərkibini təşkil edən türk mühiti ilə bağlı idi (Seyidov, 1954, s. 84; Ramazanov, 1977, s. 20–21). Qeyd edək ki, hər hansı bir dilin başqa xalqın poeziyasında belə bir hüquq qazanması, şübhəsiz, o dilin əsrlər əvvəl həmin xalqın içərisində şeir dili səviyyəsinə yüksəlməsini və inkişaf etməsini tələb edirdi. Təkcə dili bilməklə deyil, ədəbi dilin üslubu, bədii təsvir vasitələri və s. haqqında mükəmməl bilik və təcrübəyə malik olmaq vacib şərtlərdəndir.

Ruslar “Rusiyanın Şərqi” adlandırdıqları Qafqaz ölkələrinə ayaq basarkən də türk dili ümumanlaşma vasitəsi olaraq qalmaqda idi (Bagration-Mukhraneli, 2016, s. 5). Məşhur rus şairi M. Y. Lermontov bu barədə öz dostu S. A. Raevskiyə Tiflisdən göndərdiyi (1837-ci il oktyabr-noyabr) məktubunda yazırdı: “...Tatar dilini öyrənməyə başlamışam. Fransız dili Avropada zəruri olduğu kimi, bu dil də burada və ümumiyyətlə, Asiyada zəruridir” (Lermontov, 1965, s. 411). Qafqaz 22 yaşlı Lermontovun ilham qaynağı idi. Onun bu mövzuda yazdığı “Hacı Abrek”, “Demon”, “İsmail bey”, “Mtsiri” (gürcü dilində: “yeni xaçlanmış” deməkdir), “Terek nehrinin töhfələri”, “Döyüş”, “Valerik”, “Tamara”, “Görüş”, “Kazbekə”, “Qaçak”, “Qafqaz”, “Qanlı”, “Xəncər”, “Yuxu” şeirləri və “Zəmanəmizin qəhrəmanı” povesti rus ədəbiyyatının uğurlu əsərlərindəndir. Qafqazda yaşamış və fəaliyyət göstərmiş digər ədəbiyyatçılar kimi, Lermontovun əsərlərində də tez-tez rast gəlinən: *ana, saz, mövlam, aşık, yok, yaman, tuzluk, oğlan, caneçka, şindi* və s. bu kimi kəlmələr şairin türk dillərinə maraq və diqqətinin göstəricisidir.

Qafqazda yaşayıb-yaratmış yazıçılar kimi buraya döyüş üçün göndərilən rus hərbi qulluqçular arasında üsyankar ruhlu gənc şair Aleksandr Polejayevin də ən təsirli və yetkin əsərləri sırasında əsas yeri Qafqazda yazdığı şeirlər təşkil edir. Döyüşərək Qafqazı qarış-qarış gəzən, qılıncı ilə özünə yol açan bu şair ruhlu əsgər

gördüklərindən çox mütəəssir olur, qəblərə sirayət edən şeirlər yazır. “Kermencik məzarlığı”, “Erpeşi”, “Kubanda gecə”, “Çır Yurt” əsərləri onun acı müşahidələrinin məhsuludur. Bu əsərlərdə işlənən *şamxal*, *aul*, *toxda* (dayan), *ber*, *abaz*, *bayram*, *çurek*, *koşkildi*, *saman*, *amanat* və s. kimi türk sözləri şairin işlədiyi mövzulara həssaslığını və diqqətini göstərir (Nuriyeva, 2010, s. 86).

Qafqaz elmi araşdırmalar mənbəyi kimi, zaman-zaman yadellilər tərəfindən öyrənilib tədqiq edilirdi. Rus müəlliflər hər bir məqamda onun coğrafi və etnoqrafik xüsusiyyətlərini dəqiqliklə tərənnüm etməyə çalışırdılar. Məsələn, Yakov Polonski Qafqaz mövzusunda yazdığı əsərlərində istifadə etdiyi *katibi* (qadın üst geyimi), *liçak* (ləçək), “baş örtüsü” kəlmələrinin mənasını rus oxucularına çatdırmaqla yanaşı, bu əşyalarla bağlı məlumatları da onlara ötürürdü.

Tarixən türk dillərinin rus dili ilə əlaqəsi erkən əsərlərdən başlamış və sonrakı dövrlərdə davam etmişdir. Ruslar XIX əsrdə Qafqaz ölkələri ilə ardıcıl əlaqəyə girdikləri zaman Çar çarşininliyinə mərkəzi Tiflisin özündə türk dilinin təsiri ilə çulğalaşmış mühitlə qarşılaşmalı oldular. Artıq onlar Tiflisdə yerli danışqda üstünlük təşkil edən türkcəni ümumiyyətlə vasitəsi olaraq qəbul etməli olurlar. O zaman rus qoşunlarının tərkibində Qafqaza gələn və Tiflisdə Puşkinlə görüşən (1829) K. İ. Savostyanov həmin axşamı (dostu V. P. Qorçakova yazdığı məktubunda) olduğu kimi canlandırmaq üçün vacib olan yerli koloriti yerli dil vasitəsilə dəqiqliklə təsvir edir: Тут была *зурна* и *тамаша* и лезгинка и заунылая персидская песня (şübhəsiz, müəllif memuarist bir çoxları kimi bu ad altında Azərbaycan muğamlarını nəzərdə tutur) и ахало и *алаверды* и *якшы ол* и... (Veresayev, 2018, s. 241).

Göründüyü kimi, Qafqaz ölkələrində yaşamış və bu ölkələrdən yazıb-yaratmış ədəbiyyatçılar – Puşkin, Qriboyedov, Lermontov, Aleksandr Polejayev buranın coğrafi və etnoqrafik xüsusiyyətlərini dəqiqliklə təsvir etməyə çalışırdılar. Məsələn, Yakov Polonski, Bestujev-Marlinski, Lev Tolstoy, Aleksandr Qriboyedov və digər böyük sənətkarlar rus oxucularını bu ölkələrlə tanış etmək məqsədilə əsərlərində türk sözlərinə geniş yer vermişlər. Bu səbəbdəndir ki, türk-rus əlaqələrində tamamilə yeni olan bu dövr, başlıca olaraq rus dilinə yeni və güclü təsiri ilə xarakterizə olunur. Rus dilində yazılan bədii əsərlərdə işlənən türk sözləri sayəsində bu dilin bir çox zəngin elementləri artmağa başlayır. Qafqaza sürgünə göndərilmiş dekabrist ədəbiyyatçı Nikolay Bestujevin (Marlinskinin) 30-cu illərin ortalarında yazdığı oçerklərdə etnik və linqvistik materiala əsaslanması (çox sayda türk sözlərindən istifadə etmişdi) realizm nümunələri kimi qiymətləndirilə bilər. Qafqazda yazdığı

povest və oçerklərində müəllif ecazkar metaforalar, parlaq rənglər çəkmiş, təhkiyəsinə yüksək hiss və həyəcanla yoğurmuşdu. Bunlar 30-cu illərin rus nəsrinə üçün əhəmiyyətli idi. Bununla da Bestujev-Marlinski bu vaxta qədər nəsrə hökm sürən üslub yoxsulluğunu dəf edə bilmişdi (Gadjiyev, 1989, s. 14–15).

Qafqaza yaxından bələd olan, onu daha dərinlən tanımağa və öyrənməyə çalışan şair-döyüşçü ayaq basdığı Dağıstan ərazilərində və Dərbənddə, o cümlədən Azərbaycanın Şamaxı, Qəbələ və digər bölgələrində ilk eşitdiyi sözlərin türk dilində olduğunu qeyd etmişdir.

Türk kəlmələri təbəqəsinə Qafqazlar yolu ilə keçmiş olanları da əlavə etməklə bu mənzərəni daha da zənginləşdirmək mümkündür. Buraya yerli və milli xüsusiyyətləri canlandırmaq məqsədi daşıyan *tuzluk*, *kaçğa*, *beşlik*, *paşa*, *paşalık*, *toy* (toplantı), *bek*, *uzden* (özdən) zadəgan, *nuker* (mühafizəçi), *kapan* (böyük tərəzi), *duxan* (dükan), *baranta* (yağmalamaq), *gurda*, *çavuş*, *kinjal*, *kunak*, *cigit*, *cikitovka*, *çarvodar*, *aqaç* (uzunluq ölçüsü), *kunak* kimi sosial-inzibati; *bekmez*, *ayran*, *buza*, *çixir*, *kumus*, *xurma*, *lavaş/levaş*, *levaşnik*, *çurek*, *pilav*, *çeburek*, *arak*, *kaçkaval* (pendir növü) yemək-içki adları; *karağaç*, *çinar*, *səmşit* (şümşad), *ayva*, *şeptala*, *badriyan*, *alıça/lıça*, *injur-bitki* və ağac adları; *beşmet*, *çuxa*, *katibi*, *çapan*, *kazakin*, *liçak*, *arxalık*, *arakçinka*, *çalma*, *papaxa* – geyim adları; *kilim*, *burdyuk*, *manqal*, *mutaka*, *yuluk*, *tulukçu*, *ayak* (bardak) kimi yaşayışla bağlı kəlmələr; *maral*, *çakal*, *djeyran*, *işak*, *loşak*, *kater*, *turaç* – heyvan, quş adları və s. sözləri əlavə edə bilərik. Qeyd olunan türk sözləri rus dilinin etimoloji lüğətlərində əks olunmuşdur (Fasmer, 1986–1987).

Hər hansı bir xalqın xüsusi milli cizgiləri (siyasi həyat tərz, məişəti, mərasimləri) ilə bağlı olan bu cür leksikadan istifadə sırf dil tələbatı ilə deyil, mövzu ilə, nitq şəraiti ilə bağlı olduğundan, belə sözlər öz mənalı ilə əvvəllər realiyaya (ekzotik sözlər) olmuşlarsa, hazırda rus dilində işlənən lüğəvi vahidlərdir (Gadjiyev, 1989, s. 39–40). Odur ki tatar türkoloqu Ruziya Yunaleyevanın bu kimi hallarla bağlı ifadə etdiyi “dildə alınma sözlərin əksəriyyəti tarixən ekzotizmlər səciyyəsinə çıxış etmişlər; alınmalarla ifadə olunan realiyaların hələ yad dərk olunması onların dilin leksik sistemində birdəfəlik daxil olmasını ləngidirdi” fikrinə şərik olmamaq mümkün deyil (Yunaleyeva, 1978, s. 21). Digər ekzotik leksikanın vahidlərindən fərqli olaraq, realiyaların tərcüməsi çox zaman baş tutmur, yəni dildə bunların tam paralellərini tapmaq mümkün olmur. Məsələn, rus dilinin özündə “гость” sözü olduğu halda, *kunak* söz-realiyasının işlənməsi onunla bağlıdır ki, *kunak* sözü bütöv xalqı xarakterizə edən etnoqrafik tutuma malikdir. Evə gələn hər bir qonaq “гость”

adlanır, bununla yanaşı, ailənin, yaxud tək bir adamın kənardakı dostu, tanış, etibar etdiyi adam da “qonaq” adlanır. Məsələn, Leskovun “Островитяне” əsərindəki “Он рубил своих за басурманки с которой был знаком и считался кунаком ее брата” misalı bu realiyanın dilə necə daxil olduğunu göstərir. “Kunak” sözünün mənası nə qədər tutumlu olsa da, əsas xətt kimi burada etibarlı dost, qonaq, qardaş mənasında istifadə edilir. L. Tolstoyun “Kazaklar” əsərində “kunak” sözü dost, arxa, tanış, etibar olunan adam mənasında tez-tez rast gəlinən vahiddir. Məsələn, yazıçının əsərlərindəki “Тирей хану верить можно, его весь род – люди хорошие; его отец верный *кунак* был; Зато у меня все Чечня *кунаки* были; Мы с тобой *кунаки* будем, – сказал дядя Ерошка” kimi nümunələrdə “kunak” sözü bu mənada işlədilmişdir.

Fikrimizcə, rus dilində istifadə edilən *balık, karqa, izyum, parça, şandal* kimi türkiizmlər əvvəlcə bu dildə realiyalar kimi işlənmişdir. Çünki rus dilində həmin mənanın tam paralelləri olan *рыба, ворона, виноград, ткан, материя, подсвечники* kimi sözlər də çox işləkdir. Bununla yanaşı, keçən yüzillər boyunca rus dilində işlənərək artıq sabitləşən bir çox türk kəlmələri Qafqaz ölkələrində olmuş müəlliflər tərəfindən mənbə dilinə daha yaxın şəkildə işlənməyə başlayır. Məsələn: *çuxa-çuyka* (2-ci sırada verilənlər türk sözünün rus dilində sabitləşmiş formasıdır); *çekal / şakal; abas / abaza; çavuş / çeuş; derbiş / derviş; enaçarı / yanıçarı; badrijan / baklajan; xarbuza / qarbuzz / arbuz; arapa / arba; qaytan / kaytan; keyf / kayf; arxaluq / arkalık; esir / yasir; kisa / kiset; xarem / qarem; baxça / bakça; bek / bey / bay; çok / çokom* və s. faktlar etnik anlayışları yaxınlaşdıran linqvistik vasitə kimi maraqlı doğurur.

Nəticə olaraq, qeyd etməliyik ki, rus dilində işlənən türkiizmlərin bir qismi mənbə dilin formalarına yaxın işlədilmiş və rus dilində mövcud türkiizmlərlə paralel şəkildə istifadə edilmişdir. “Şalvar” (şarovar), “çuxa” (çuyka), “iqid” (djiqit), “çakal” (şakal), “esir” (əsir, plen), “kisa” (kiset), “arapa” (arba), “derman”(durman), “yapundja” (epança), “dilmaç” (tolmaç), “karvan” (karavan) və s. sözlər milli xüsusiyyətləri canlandıran faktlar olaraq qeyd edilə bilər.

Beləliklə, türk mənşəli sözlərin rus dilində işlənməsiylə ortaya çıxan məsələlərdən biri də əslrəcə bu dildə istifadə olunan türk sözlərinin bəzi əsərlərdə mənbə dilə yaxın, daha dəqiq desək, bu dillərdəki sözlərlə eyni şəkildə istifadə edilməsidir. Bununla da, rus dilində işlədilmiş türk mənşəli kəlmələrdə maraqlı hal olan fonetik-orfoqrafik variantlar ortaya çıxmışdır. Yəni Qafqaz ölkələrində olmuş müəlliflər öz əsərlərində bu sözləri digər yazarlardan fərqli anlam və fonetik yöndən

dəyişik hallarda işlətməli olmuşlar. Məsələn, geyim adları qrupuna aid edilən rus dilindəki *чушка* türk sözü Qafqaz ölkələrində olmuş müəlliflərin əsərlərində çuxa (чуха) formasında – Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi işlənir: *На его поношенном суклом теле самая чуха его была уже значительно поношена* (Яков Полонский. Тифлиские сакли). Bunun kimi, türk dilindəki *patlıcan* sözünün rus ədəbi dilində “badrijan” olaraq işlədilməsi bu sözün məhz Azərbaycan və onunla əlaqədar olan mühitdən keçdiyinə sübutdur (Dmitriyev, 1962, s. 525). Rus dilindəki mühüm, zəruri sözlərdən olan *şarovar* (шаровар) türk kəlməsi Qafqazda olmuş Lev Tolstoyun, Aleksandr Kuprinin, Yakov Polonskinin və b. əsərlərində əslinə uyğun şəkildə – “şalvar” şəklində (*Хвилкин лежал в это время на диване в красных канавусовых шалварах* (Я. Полонский. Квартира в татарском квартале) istifadə edilmişdir.

Rus müəllifləri türk mühitinin bərqərar olduğu Qafqaza yaxınlaşdıqca, o mühiti daha dərinlən öyrəndikcə bu fərqlər azalır. İvan Buninin “Qafqaz” əsərində rus ədəbi dilindəki “şakal” türkcizminin yerli variantı təbii şəkildə istifadə edilərək daha uyğun bir təsvir yaratmışdır: *“Тогда в лесах просыпались и мяукали орлята, ревел барс, таявкали чекалки”*. L. Tolstoyun Qafqaz mövzusunda qələmə alınmış əsərlərində də eyni halı müşahidə edirik: *“Все одно, пробормотал прохожий, пролезая между колес столкнувшихся повозок, видно, тоже харбуза купить повечерять”* (Tolstoy, 1855).

Müşahidə etdiyimiz faktlardan aydın olur ki, Qafqazla bağlı həyatın, məişətin, xüsusən insanların təbii koloriti və xarakteri yerli sözlər vasitəsilə təsvir edilmişdir.

Nəticə

Beləliklə, XIX əsr Qafqazın, o cümlədən Azərbaycan dilinin rus yazıçıları tərəfindən “kəşfi” dövrü adlandırıla bilər. Nəticədə, rus dilindəki türk mənşəli sözlərin tərkibi artıq Qafqaz-türk mühitindən, xüsusilə Azərbaycan türkcəsindən keçən sözlərlə zənginləşmişdir. Bu qəbildən olan sözlər rus dilinin ümumi leksikasında möhkəmlənərək özünə vətəndaşlıq hüququ qazanmış dil vahidinə çevrilmişdir. Bu sözlər elm və mədəniyyətin müxtəlif sahələrinə aid terminlərin böyük bir hissəsini təşkil edir və siyasi-ictimai, sosial-mədəni, etik-estetik fikirlərin ifadəsi üçün Şərqi slavyan, o cümlədən rus dilinə öz bəhrələrini vermiş, rus ədəbi dilinin türk dillərindən alınmalar hesabına zənginləşməsi işində türk dillərinin güclü mənbə və vasitəçi rola malik olması üzə çıxarılmışdır.

Ədəbiyyat

1. Hacıyev, T. (2012). *Azərbaycan ədəbi dili tarixi* (2 cildə, II cild). Elm.
2. Nuriyeva, M. (2010). *Rus dilində türk sözləri*. “Nurlar” nəşriyyatı.
3. Ramazanov, Y. (1977). *Azərbaycan dilində yazıb-yaradan erməni aşığıları* (XIX əsr). Elm.
4. Seyidov, M. (1954). *Sayat-Nova*. Azərb. EA-nın nəşriyyatı.
5. Al-Abbasi Noval Kheyri. (1998). *Vostok v dekabristskoy literature do 14 dekabrya 1825 goda i tvorchestve V. K. Kyukhel'bekera*. Dissert. na soiskanie kandydata filologicheskikh nauk. Bakin'skiy Gosudarstvennyy Universitet.
6. Bagrat'ion-Mukhraneli, I. L. (2016). *Reprezentatsiya Gruzii i Kavkaza v Russkoy literature XIX – nachala XX veka*. Dissertatsiya na soiskanie uchenoy stepeni doktora filologicheskikh nauk.
7. Belinskiy, V. G. (1974). *Izbrannye stat'i*. Tsentral'no-Chernozemnoe knizhnoe izdatel'stvo.
8. Dmitriyev, N. K. (1962). *O t'yurkskikh elementakh russkogo slovary. Stroy t'yurkskikh yazykov*.
9. Fasmer, M. (1986–1987). *Etimologicheskiy slovar' russkogo yazyka v 4-kh tomakh*. Progress.
10. Gadzhiev, A. (1989). *Vokrug Pushkina*. Izdatel'stvo Yazychy.
11. Lermontov, M. Yu. (1965). *Sobranie sochineniy v chetyrekh tomakh*. T. 4. Khudozhestvennaya literatura.
12. Veresaev, V. (2018). *Sputniky Pushkina. 1827–1837*. V 2-kh tomakh, t. 2. Izdatel'stvo Pal'mira.
13. Yunaleeva, R. (1978). *Leksiko-semanticheskoe razvitie t'yurkskikh nazvyvaniy glavnykh uborov v russkom yazyke*. *Sovetskaya t'yurkologiya*, 5, 20–25.